

ગુજરાતીમાં વિવેચનપ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ

પ્રો. (ડૉ.) યોગેન્દ્ર પારેખ

❖ ભૂમિકા

પ્રાચીન કહો કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન પ્રવૃત્તિ હતી નહિ. સર્જતા સાહિત્યની સમીક્ષા થવી જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યની સાત સદી સુધી અભિવ્યક્તિનું વાહન પદ જ રહ્યું છે. 'વિવેચનનું ખરું વાહન ગદ્ય છે, પદ્ય નથી'; એ સમજ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. અર્વાચીન યુગમાં ગદ્યના વિવિધ સ્વરૂપો પ્રગટ થાય છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ સુધારક યુગમાં ખુલે છે. પરિણામે ગદ્યનાં વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોની જેમ વિવેચનનું સાહિત્ય પણ લખાતું થાય છે.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોક નીચે સંસ્કૃત ટીકા મળી આવે છે. આ ટીકામાં અઘરાંશબ્દોના પર્યાયો, સમાસોનો વિગ્રહ, વાક્યોનો અર્થ સરળ રીતે સમજાવવાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થતી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ અને ટીકા વગેરે મળી આવે છે. આપણું અર્વાચીન ગુજરાતી વિવેચન પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રથી પ્રેરિત છે. સૈદ્ધાંતિક વિવેચન અને કૃતિલક્ષી તપાસ આપણી વિવેચન પ્રવૃત્તિની મુખ્ય ધારાઓ છે.

ગુજરાતીમાં પ્રારંભે કવિતાની સમજ, કાવ્ય-વિચારણા, નાટક-નિબંધ આદિની વિવેચના મળી આવે છે. જે અર્વાચીન સમયમાં ગદ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોનું ખેડાણ થતું ગયું અને ભાષા સાહિત્યના શાસ્ત્રીય અધ્યયનની શરૂઆત થઈ તેથી અર્વાચીન વિવેચન પ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ, વિકાસને તેજ ગતિ મળે છે. સાહિત્યિક સામયિકોનાં કારણે વિવેચનપટ વિસ્તરતો જાય છે. અવલોકન, સમીક્ષા, વિવેચન, આસ્વાદ, સંશોધન, આદિ સંજ્ઞાઓથી આપણે પરિચિત છીએ. વિવેચનના વિવિધ અભિગમો, વિસ્તરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની અનેકવિધ શક્યતાઓ, શૈક્ષણિક સંશોધન, અભ્યાસની અનિવાર્યતાઓ પણ વિવેચન પ્રવૃત્તિ માટે નિમિત્ત બને છે.

શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી અધિકૃત રીતે, સહૃદયતાપૂર્વક સંશોધન, વિવેચન, સંપાદન કરનાર અનેક વિદ્યાતપસ્વીઓએ પૂરી અધ્યયન નિષ્ઠાથી વિવેચનક્ષેત્રને અજવાળ્યું છે. ગુજરાતી વિવેચનનો ઈતિહાસ આપણી ભાષાના વિદ્યાતપની સફર છે. આ સફર રસપ્રદ છે. અવલોકન દૃષ્ટિ અને વિવેચનની સમજને કેળવવા માટે આપણે ઈતિહાસનાં સુવર્ણ-પૃષ્ઠોમાંથી પસાર થઈશું.

❖ ગુજરાતી વિવેચનનો પ્રારંભ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનપ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થાય છે. દલપતરામ, નર્મદ નવલરામ અને તેમના સમકાલીનો માત્ર સાહિત્યસર્જન પૂરતાં સીમિત નથી રહ્યા. પ્રજાજીવનના પ્રવાહો, ધર્મ, અધ્યાત્મ, સંસ્કૃતિ, જીવનરીતિ બાબત સમગ્રલક્ષી વિચારણા તેમના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતા ગણાય. ભાવ-સ્વભાવની આ ભૂમિકા જ તેમને સાહિત્ય ઉપરાંત અન્ય માનવવિદ્યાઓમાં, સમાજવિદ્યાઓમાં સહજ રીતે પ્રવેશ કરાવે છે. સ્વાધ્યાયની ભૂમિકા રચાય છે.

નર્મદ વિચારે છે, કહે છે : ‘આપણી પાસે ટીકા કરવાની પ્રથા નથી, કાવ્ય વિશે પૂરતી સમજ નથી. આપણી પાસે કવિચરિત્રો નથી. કાલિદાસ જેવા કવિની જીવનસામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી.’ નર્મદની આ ફરિયાદમાં તેની નિસબતમાં દર્શન થાય છે. આપણે જેમને યુગપ્રવર્તક તરીકે ઓળખીએ છીએ. એ સર્જકો-વિવેચનની પ્રવૃત્તિના સાચા અર્થમાં સેવક બન્યા છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. દલપતરામ મુખ્યત્વે કવિ છે. તેમણે કવિતા કેવી હોવી જોઈએ તે બાબત પોતાના વિચારો કવિતામાં પ્રગટ કર્યા છે, પણ ગદ્યમાં વિવેચન આપ્યું નથી. ‘આપણું વિવેચન સાહિત્ય, ગ્રંથમાં હીરા ક. મહેતા યોગ્ય રીતે જ નોંધે છે કે : ‘ગદ્યમાં સાહિત્ય લખનાર સહુથી પહેલો નર્મદ છે; એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યના સિદ્ધાંતો દાખવતા અભિપ્રાયોનું, અપૂર્ણ, તૂટક એવું વિવેચન નર્મદે ગદ્યમાં જ કર્યું છે. આ દૃષ્ટિએ નર્મદને જ આપણો પહેલો વિવેચક ગણવો પડે.’ આમ, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધક્ષેત્રે શરૂઆત કરવામાં પ્રથમ એવો નર્મદ, અર્વાચીનોમાં અગ્રણી છે તે યથાયોગ્ય બહુમાન છે.

❖ નર્મદનો કાવ્યવિચાર

નર્મદ (૧૮૩૩-૧૮૮૬) સુધીની જીવનયાત્રા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’, વ્યાખ્યાન અને તેનો નિબંધ પ્રથમ ગણાયો છે. આ વ્યાખ્યાન મુંબઈમાં કોલેજિયન યુવાનોની સભા ‘અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકસભા’ના ઉપક્રમે આવ્યું. ૧૮૫૮માં કલમને ખોળે માથું મૂકે. ૧૮૮૪-૬૫માં ‘ડાંડિયો’ પ્રગટ કરી સુધારક તરીકે વિશેષ સક્રિય થાય. ૧૮૬૯માં વિધવા વિવાહના વિચારને જીવનમાં અપનાવે અને વિધવા નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન કરે. કલમના ખોળે માથું મૂકનાર નર્મદને ના છૂટકે ૧૮૮૨માં ગોકુળદાસ તેજપાલ ધર્માદા સંસ્થામાં નોકરી કરવી પડી. ૧૮૬૦માં નાત બહાર મુકાયેલા આ કવિ પાસે સ્વધર્મની સૂઝ છે, સ્વધર્મ પાલનનો ઉત્સાહ છે, જોસ્સો છે. કવિ નર્મદ ‘મારી હકીકત’ શીર્ષકથી આત્મકથન આપે છે. નિખાલસ નર્મદ ‘વીર’નું વિશેષણ પામે છે. ‘કેટલાક ગરબડિયા બહુશ્રુત કવિ એવા હોય છે કે સભામાં વાણીની છટાથી જેવું તેવું ગટરપટર બોલી દિગ્વિજયી છઈ એમ દેખડાવે છે. એવા લોકોને સભામાં મૂર્ખ લોકો માન આપે છે. પણ તે માન ઘણીવાર ટકતું નથી માટે એવી શીઘ્ર કવિતા કરવાનો ઊગતા કવિઓએ થોડો લોભ રાખવો... શબ્દને માટે ગુજરાતી ભાષાનાં જૂનાં કવિઓનાં પુસ્તકો વાંચવા... જુવાનો પ્રથમ પોતાનું વિદ્યાજ્ઞાન, વ્યવહારજ્ઞાન, રસજ્ઞાન વધારવું ને પછી કામ માથે લેવું.’ (નર્મદ) નર્મદની આ વાતમાં સ્વાધ્યાયતપ, શબ્દ સાધના, કવિની સજ્જતા વિષયક વિચારનો પાયો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. શીઘ્ર કવિતાથી અંજાઈ જવાની જરૂર નથી એમ નર્મદે પોતાના જમાનામાં કહ્યું, કાવ્યશાસ્ત્રની સમૃદ્ધ અભ્યાસ પરંપરાથી સમૃદ્ધ એવો ભાવક પણ આજે સભારંભની કવિતાથી અંજાયા વગર રહેતો નથી એવા સમયમાં નર્મદનો વિચાર આજે પણ એટલો પ્રસ્તુત છે.

નર્મદનું વિવેચન સાહિત્ય નીચેના ચાર પ્રકારના લેખોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે :

૧. મુખ્યત્વે કવિતા વિષયક લેખો.
૨. ગુજરાતી કવિઓ સંબંધી લેખો.
૩. ગ્રંથાવલોકનો, ચર્ચાપત્રો.
૪. ગદ્યસાહિત્ય વિશેના લેખો.

‘કવિ અને કવિતા’ — નર્મદગદ્યમાં આપણને નર્મદનો આ નિબંધ સાંપડે છે. કાવ્યસમગ્રની ચર્ચાને આવરી લેતા આ નિબંધમાં નર્મદે શાસ્ત્રીય ભૂમિકા આપી શક્યા નથી. ઐતિહાસિક ભૂમિકા તપાસીએ તો નર્મદે સૌ પ્રથમ કાવ્યસમગ્ર વિશે વાત માંડે છે એ મહત્ત્વનું છે.

દરેક વયજૂથની વ્યક્તિમાં રસાસ્વાદ, રસાનુભવ કરવાની શક્તિને નર્મદે રસજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે અને દૃષ્ટિએ રસજ્ઞાન ધરાવનાર દરેકને નર્મદે કવિ ગણે છે. આગળ નર્મદે જણાવે છે કે, ‘સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ વગેરેના સર્જકો એ કવિ જ છે. આ અભિગમને વિશે નર્મદે ઉમેરે છે તે મુજબ સાહિત્ય, સંગીત આદિ કલ્પનાત્મક સર્જન કરનારા કલાકારો ઉપરાંત, કાયદા

ઘડનારા, સલાટો, વગેરે વ્યવહારજગતના લોકોનો સમાવેશ કરનાર નર્મદ સર્જક, કલાકાર અને વ્યવહારજ્ઞાન ધરાવનાર વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદને પામી શક્યા નથી તેથી સર્વને એક જ હરોળમાં મૂકે છે એમ જણાય છે. જો કે નર્મદ આગળ સ્પષ્ટતા કરે છે કે ‘જે પુરુષો પોતાનું રસજ્ઞાન ભાષાની મારફત કાઢે છે, તેઓ જ લોકમાં કવિ શબ્દે ઓળખાય છે.’ અહીં આપણે જોઈશું કે નર્મદ કવિ તરીકે ‘પુરુષો’ નો સમાવેશ કરે છે ત્યારે ‘સ્ત્રીઓ, કવિ ન હોઈ શકે તેવું તેના મનમાં નહીં હોય પણ આપણી સમજણમાં માત્ર તે કાળે જ નહિ પણ સમયના લાંબા ફલક ઉપર ‘મહાપુરુષો’ આદિ સંજ્ઞા દ્વારા સર્વલીલાઓને પુરુષકેન્દ્રી બનાવવાનું આપણું વલણ અત્યંત સ્વાભાવિક હતું એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાય છે, જે સર્વવિદિત છે. અહીં આપણે જોઈ શકી છીએ કે સાહિત્યનું કહો કે કવિતાનું ઉપાદાન ભાષા છે અને સર્વ કલાઓમાંથી ભાષાકલા-સાહિત્યકલાને અલગ તારવે છે.

‘ભાષાનો ગુણ જ એવો છે કે, આપણા જીવનાં જે કર્મ અને જોસ્સા, તેના તે બરાબર ચિતાર આપે છે, શું સલાટોના પૂતળાથી, ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચોખ્ખું સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી? થાય છે. પણ ભાષામાં કાંઈ વિશેષ ગુણ છે. ભાષા તરેહ તરેહવાર રીતે સહેલાઈથી વાપરી શકાય છે - રંગ, આકાર અને ગતિ ફેરવાતા નથી. ભાષાનો કવિતા શક્તિ જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી ભાષા તેનું કહ્યું તરત ને ઘણું કરે છે.

દરેક લલિતકલાઓમાં ઉપાદાનભેદે સાહિત્યકલાની સૂક્ષ્મતા વિશે નર્મદની સમજ સ્પષ્ટ છે. અન્ય કલાઓમાં રંગ, આકાર, ગતિ આદિમાં સ્થિરતા આવી જાય છે. ચિત્ર, શિલ્પ જેવી કલાઓમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ભાષાનો ઉપયોગ અનેક રીતે અને સહેલાઈથી થઈ શકે છે એવી માધ્યમ સભાનતા નર્મદમાં સહજ છે.

ભાષામાં અભિવ્યક્તિના બે પ્રકારો પ્રચલિત છે; ગદ્ય અને પદ્ય. ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્’ ઉક્તિના સંદર્ભથી નર્મદ, જેમાં રસ હોય તેને કવિતા ગણવાનું વલણ રાખે છે; પછી તે પદ્ય હોય કે ગદ્ય. અલબત્ત, આ લેખમાં આગળ છંદોબદ્ધ વાણીનું વિશેષ સમર્થન કવિતા સંદર્ભે કરે છે. દરેક વયજૂથની વ્યક્તિમાં રસાસ્વાદ, રસા- નર્મદે ‘કવિ અને કવિતા’ લેખમાં કવિતા અને ઇતિહાસની પણ સરખામણી કરી છે. કવિતાને ઉચ્ચ અને મહત્ત્વનું સ્થાન આપતા જણાવે છે કે, ‘કવિતા ઘણી ગંભીર અને તત્ત્વવેત્તા છે, એટલું જ નહિ પણ તે પૂર્ણ અને સઘળા કાળને સાચું છે. ત્યારે ઇતિહાસ તો અપૂર્ણ છે, અને કેવળ ભૂતકાળની જ વાતો કહી શકે છે. કાવ્યસર્જન પાછળની કવિની ભૂમિકા વિશે પણ નર્મદ થોડો અભિપ્રાય આપે છે. કવિતાને ધર્મ જોડે પણ સંબંધ છે. એમ કહીને કાવ્યનું પ્રયોજન ઉપદેશ આપવાનું છે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. અલબત્ત ‘તે ઉપદેશ ઉઘાડો ન હોવો જોઈએ’ એ બાબત નર્મદના ધ્યાનમાં છે. કાવ્યના પ્રયોજન બાબતે સુધારક દૃષ્ટિ ધરાવતા નર્મદ પાસેથી ઉન્નત વિચારો, સંવેદનમૂલ્ય અને મનુષ્યજીવનનાં સુખ-દુઃખાદિની સરળ સમજણ વ્યક્ત થાય તો તેમાં કશું અયોગ્ય નથી. આપણા સાહિત્ય-વિવેચનના ઉદયકાળે નર્મદે વ્યક્ત કરેલા વિચારો આજે કાળગ્રસ્ત જણાય પણ કવિતાની અસર દ્વારા નર્મદ જે અપેક્ષા રાખે છે તે હૃદયસ્પર્શી છે.

‘કવિતા તે જ છે કે જે ગુમ રીતે અસર કરતી રીતે આપણાં મનની સાથે વાતો કરે છે, જે આપણી પરોપકાર બુદ્ધિ અને દયાને જાગતી કરે છે, જે પ્રીતિના જોર સામે બહાર કહાડે છે, જે પડતી દશામાં દલાસો, ચડતીમાં ક્ષમા અને જિંદગાનીમાં નાના પ્રકારનાં નિર્મળ સુખ આપે છે. કવિતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આનંદ અને રસાસ્વાદ હોય. એ નર્મદને સર્વથા અભિપ્રેત હોવાની સાથે પોતે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉઘાડો નહિ તેવો પણ બોધ પ્રગટ થાય એ સ્થિતિને આવકારે છે. પોતે લોકોમાં સ્વદેશાભિમાન જાગ્રત કરવાના હેતુથી વીરકવિતા લખવા ધારતો હતો એ પણ જણાવ્યું છે.

અખાની કવિતા માત્ર જ્ઞાનવાણી અને શુષ્ક લાગવાથી નર્મદે કહ્યું છે કે અખાની કવિતાથી ‘સચ્ચિત થવાય છે, પણ સચ્ચિતાનંદ થવાનું નથી. ‘રસ એટલે અંદરની મજા’ એમ કહીને નર્મદે સાહિત્યકલાના પ્રધાન ઉદ્દેશ ‘મજા’ અર્થાત્ આનંદ સાથે સહજ રીતે સહમત થાય છે. ‘દુઃખથી પણ રસ ઊપજે છે.’ એમ કહીને રસાસ્વાદની ભૂમિકાએ કરુણરસને પ્રમાણે છે. નર્મદે પ્રેમાનંદ અને શામળની કવિતા વિશે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેમાં પ્રેમાનંદને પ્રથમ પંક્તિન ગણાવી ‘પ્રેમાનંદમાં વધુ રસ છે’ મુજબનું વિધાન કરે છે. શામળની કવિતામાં રસ કરતાં તર્કનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી પ્રેમાનંદની તુલનાએ શામળનું સ્થાન ઊતરતું આંકે છે.

કવિતામાં તર્કબુદ્ધિને જરૂરી ગણતા નર્મદ તર્કશક્તિને કવિતાની જનની કહે છે. ‘કવિતામાં બે ભાગ રસ અને એક ભાગ તર્ક હોવો જોઈએ. રસથી હેયું ભેદાય છે ને તર્કથી લહેર આવે છે.’ ઉત્તમ કવિતા વિશેની પોતાની સમજને વિસ્તારતા કવિ નર્મદ કહે છે, ‘કવિ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય અને ગમે તેટલા સરળતા રાખી પ્રાસાદિક શક્તિથી પોતાની કવિતાને શણગારતો હોય, પણ જો તેહેમાં રસ નથી, જોસ્સો નથી અને ચિત્ર પાડવાની શક્તિ નથી, તો તે કવિ જો કે અજ્ઞાની લોકોમાં મ્હોટો કહેવાય છે તો પણ કાવ્યપંક્તિમાં છેલ્લો બેસે છે. સર્વ વિષય ઉપર અને સર્વ રસમાં ખૂબ ઘટાથી લખ્યું હોય, એવી રીતે કે હૃદય ભેદાઈ જાય, તે કવિ સહુથી શ્રેષ્ઠ જાણવો.’ રસ, તર્ક, જુસ્સો, ચિત્ર પાડવાની શક્તિ વગેરેથી ઉત્તમ કવિતાનું સર્જન થાય છે તેવી નર્મદની માન્યતા હતી. ઉત્તમ કવિતા વિશેના પોતાના અભિપ્રાયોના આધારે નર્મદે નરસિંહ, પ્રેમાનંદ અને દાયરામને ઉત્તમ કવિઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. દલપતરામ અને નર્મદ બન્ને વચ્ચે પ્રેમાનંદ અને શામળની શ્રેષ્ઠતા બાબત ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. નર્મદના મત મુજબ પ્રેમાનંદ ઉત્તમ કવિ હતા તો દલપતરામના મત મુજબ શામળ ઉત્તમ કવિ હતા. પરસ્પરની આ ચર્ચાઓ થકી વિવેચનની આબોહવાને પ્રેરક વાતાવરણ મળે છે.

‘કવિતાજાતિ એવા લેખમાં નર્મદે નાટકને કવિતા પ્રકરણનો એક ભાગ કહે છે. નર્મદે નાટકને ‘રૂપકવિદ્યા’ કહીને નાટકની વ્યાખ્યા આપતા કહ્યું છે, ‘જેવું જે હોય, તેવું તેને તેવા થઈ લોકોને બતાવવું તે નાટક’ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ટ્રેજેડી ‘દુઃખ પરિણામ નાટક’ અને ‘કોમેડી સુખ પરિણામ નાટક’ એમ બે લક્ષણ લીધાં છે. એકાંકી નાટકો વિશે નર્મદની નોંધ અંગ્રેજી નાટ્ય સાહિત્યની સમજ પરથી ઘડાઈ છે. નાટક વિશેની નર્મદની સમજ કે અભિપ્રાય કોઈ ગુજરાતી નાટકના આધારે મળતો નથી. કારણ કે નર્મદના સમયમાં વિવેચન યોગ્ય નાટ્યકૃતિઓ આપણી ભાષામાં હતી જ નહીં. નર્મદના કાવ્યવિચારના કેટલાક જાણીતા થયેલા ઉદાહરણો યાદ રાખવા જેવા છે :

- ‘કવિતા જેને વશ છે તે કવિ નથી પણ જે કવિતાને વશ છે તે કવિ હોય ખરો.
- ‘વાક્યરૂપી શરીરમાં રસરૂપી જીવ તે કવિત. કવિતામાં બે ભાગ રસ અને એક ભાગ તર્ક જોઈએ. રસ એટલે અંદરની મજા.
- રાગડાને કવિતા સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી.
- ‘રચના રૂડી છંદમાં તે કવિતા નવ હોય
અર્થ ચમત્કૃતિ ચિત્ર તે કવિતા રસથી હોય

ગદના અન્ય સ્વરૂપોની જેમ વિવેચનક્ષેત્રે પણ ગુજરાતીમાં નર્મદે આદ્યપુરુષ સિદ્ધ થાય છે. આપણા મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશીએ નર્મદના સર્જનકાર્ય, સાહિત્યસેવાની બધી જ પ્રવૃત્તિને ધ્યાને લઈ તેને ‘પ્રાણવંતો પૂર્વજ’ કહ્યો છે તે યથાયોગ્ય છે. ‘નવા યુગની નાન્દી’ જેમાં સંભળાય છે એ નર્મદ બાદ ખરા અર્થમાં ઘણી બાબતમાં નવપ્રસ્થાન - વિકાસ થાય છે.

નવલરામનું વિવેચનકાર્ય :

નર્મદના સમવયસ્ક અને મૂળ સુરતમાં જન્મેલા નવલરામ વિવેચન પ્રવૃત્તિમાં નર્મદના સમર્થ અનુગામી બનવાની સાથે આગળ વધે છે. ગુજરાતીમાં વિવેચનકાર્યની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ નવલરામે શરૂઆત કરી. વિવેચનપ્રવૃત્તિનો ગંભીરતાપૂર્વક પ્રારંભ નવલરામથી થયો તેમ અવશ્ય કહી શકાય. શિરીષ પંચાલે નોંધ્યું છે : ‘નવલરામ પંડ્યા સાચા અર્થમાં વિવેચન- પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કરી આપે છે, ભલે એમની વિવેચના સારાનુવાદી હોય, પરંતુ નરી નિર્ભીકતાથી વિવેચન થવું જોઈએ એ માટેનો એક આદર્શ મૂકી જાય છે.’ (વાત આપણા વિવેચન ઉત્તરાર્ધ-પૃ. ૧૦૯)

નવલરામ વિશે પંડિતયુગના સમર્થ સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ લખ્યું છે,

‘વાંચવું, વિચારવું અને લખવું : એ ત્રણ ક્રિયાઓ સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઊછળે એમ ઊછળતી હતી. નવલરામે

નાની ઉંમરે જ સમવયસ્ક મિત્ર નર્મદને પત્ર લખી વિવેચક થવાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી હતી : ‘I am very

ambitions to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties’

— પૂરી નિખાલસતા અને આત્મવિશ્વાસથી તેમણે આ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઊંડા પરિશિલન દ્વારા તેમણે પોતાની સજ્જતા વધારી.

નવલરાનું વિવેચન ત્રણ પ્રકારના લેખોમાં વહેંચી શકાય :

૧. ગ્રંથાવલોકનો.

૨. કાવ્યશાસ્ત્ર વિષયક લેખો (કાવ્યશાસ્ત્ર, ‘હાસ્ય અને અદ્ભુત રસ, ‘દેશી પિંગળદ્વ - વગેરે લેખો)

૩. કવિઓનાં જીવન અને કથન સંબંધી લેખો.

નવલરામના કાવ્યવિચારમાં નર્મદના વિચારનો વિસ્તાર જણાય છે :

‘કુદરતનું સ્વરૂપ તે કવિતા... અને ચીતરનાર તે કવિ. આ અર્થમાં ચિતારો અને ગવેયો પણ કવિ - નવલરામે પદ્ય, ચિત્રકલા અને સંગીત વગેરે કલાઓમાં રહેલા ઉપાદાનભેદનો વિશે સજાગ છે. ગદ્ય કે પદ્યનો પ્રકારભેદ નવલરામના મનમાં નથી. ‘કાન્ત’ ના નાટકનું તેમણે ગ્રંથાવલોકન કર્યું અને નાટક અને વાર્તા લખનારને પણ તેઓ કવિ કહે છે.

નવલરામે રસની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે : ‘ભાતભાતના પ્રસંગો વડે માણસના મનમાં જે ભાતભાતના વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ખરેખરા વર્ણનનું નામ તે રસ’ નર્મદે રસને કાવ્યનો આત્મા ગણ્યો છે તો નવલરામ ‘રસને કાવ્યનો જીવ’ ગણે છે. નવલરામની કાવ્યવિભાવના પશ્ચિમના વિચારથી પ્રભાવિત છે. કવિતાની વ્યાખ્યા આપતા તેઓ જણાવે છે. ‘કુદરત અથવા માયાના સ્વરૂપનું ખરેખરું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા. નવલરામે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જે નવ રસની વાત થઈ છે એ દરેક રસના વર્ગોની દૃષ્ટિએ ગ્રંથાવલોકનો કરેલાં છે. આ નવ રસ પૈકી અમુક રસ ઈશ્વરના અમૂક સ્વરૂપ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ નવલરામ સમજે છે. જેમ કે

૧. મોહિની સ્વરૂપ તે શૃંગાર રસ. ૨. માયા (Sublime) આભાસ ૩. મહાકાળી તે રૌદ્ર —
— આ ત્રણ રસની વાત કરવાની સાથે બધા રસોનું પરસ્પરાવલંબન, એક રસનું બીજા રસમાં સંક્રમણ, રસભંગ, રસાભાસ આદિ અનેક પ્રકારની ચર્ચા તેમણે કરી છે.

નવલરામે તર્ક કરતાં રસને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. રસસિદ્ધ પ્રેમાનંદને નવલરામ પણ નર્મદની જેમ ઉત્તમ કવિ ગણે છે. કલ્પના અને કલ્પનાતરંગ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી, શામળની કૃતિઓમાં એરેબિયન નાઈટ્સના જેવા કલ્પનાના તરંગો છે અને તેમાં વ્યાસ કે વાલ્મીકિના મહાસર્જનમાં હોય છે તેવો કલ્પનાનો વ્યાપાર નથી. એમ જણાવવાની સાથે નવલરામ નોંધે છે : શામળની રચના ‘અફીણના ડોળા જેવી અસ્થિર, છૂટી-છૂટી અને તરંગમય હોવાથી તેમાં માત્ર રસની છૂટી-છૂટી લહેર જ આવે છે.’

કાવ્યનો પદ્યમાં જ સિદ્ધ થાય એ અર્થમાં નવલરામ કાવ્યમાં રસની ઉત્કટતા, ઘનતા અને એકતા સાધવા માટે છંદોબદ્ધ રચનાને અનિવાર્ય ગણે છે. કાવ્યમાં છંદનું મહત્ત્વ દર્શાવતા નવલરામે કહ્યું, ‘શાસ્ત્રના નિયમ જાણવાથી કળા સંપૂર્ણ થાય છે.’ ‘શાસ્ત્રોની સહાયતાની સાથે કાવ્યો રચાવાં જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું છે. સાચી કવિતામાં તો હૃદયના ભાવો સ્વાભાવિક રીતે-સહજ રીતે પિંગળના નિયમોને વશ વર્તે છે, એમ કહીને તેઓ એમ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે કાવ્ય સિદ્ધ કરવા છંદનો કૃત્રિમ રીતે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી.

કાવ્યમાં છંદ વિશે વધુ વિચારતા તેમણે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે સંસ્કૃત અક્ષરમેળ છંદોને બદલે આપણાં દેશી પદોને નિયમબદ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં દેશી રાગોનો વિનિયોગ કરવાનો તેમણે આશય વ્યક્ત કર્યો હતો.

નવલરામે શૈલી વિશે પણ સિદ્ધાંતચર્ચા કરી છે. નવલરામના મત મુજબ, શબ્દલક્ષી અથવા ચાતુર્યપ્રધાન શૈલી તે દલપતરામની, ‘અર્થલક્ષી’ અને ‘શાસ્ત્રીય’ છતાં ‘કિલ્લ’ એવી શૈલી નર્મદાશંકરની, ‘એકાગ્ર’ અથવા સંક્ષિપ્ત, પાંડિત્યભરી અને અર્થલક્ષી શૈલી નવલરામની પોતાની, ‘સર્વાંગ દૃષ્ટિવાળી’ એટલે રસળતી અને તરંગી શૈલી શામળની - કવિઓની શૈલીના આ પ્રકારે તેમણે લક્ષણો જણાવ્યાં છે.

નર્મદ પૂર્વેની કવિતાનો નવલરામે અભ્યાસ કર્યો છે. નવલરામ સમીક્ષાપૂર્વક જણાવે છે કે, ‘જૂના કવિઓની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે. નર્મદની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતાં, વિવેચનપ્રવૃત્તિના પ્રારંભિક તબક્કે નવલરામ પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદની કવિતાને ઉત્તમ ગણે છે. ‘કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા’ એ લેખમાં નવલરામે કવિ નર્મદના કાવ્યોની તુલના કરી પ્રેમાનંદ, દયારામ, શામળ, નરસિંહ મહેતા વગેરેનાં કાવ્યો કરતાં નર્મદનાં કાવ્યોને ઉત્કૃષ્ટ ગણાવ્યાં છે. જો કે એ પછી નવલરામને પોતાનો આ અભિપ્રાય ભૂલભરેલો લાગ્યો છે. એ અભિપ્રાય વિશે પુનઃવિચાર કર્યો છે. ‘પ્રેમાનંદ વિશે ત્યારપછીથી લખેલા લેખમાં રસનિરૂપણમાં પ્રેમાનંદને સર્વોત્તમ ગુજરાતી કવિ ગણે છે.

નવલરામ પોતાની ભૂમિકાએ ઔચિત્ય જાળવવાની વાત કરે છે. ‘કવિતામાં ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષાદિક અલંકારો,ઝકઝમક, પ્રાસાનુપ્રાસ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્યનો ઉપયોગ કરનાર કવિની શૈલી ‘ચાતુર્યપ્રધાન’ બની રહે છે. અને અર્થપ્રધાન રહી શકતી નથી; નવલરામ કહે છે કે, કાવ્યના અર્થને ઉપકારક થાય તેટલા જ પ્રમાણમાં ઉપર્યુક્ત ચાતુર્યભર્યા અંશોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. નવલરામના શબ્દોમાં કહીએ તો આ ઉપયોગ, ‘સ્વબુદ્ધતા, અભિપ્રાય અને સરસ’ ગુણવાળા હોવા જોઈએ. વેદાંતના અભ્યાસી નવલરામ માટે સંસાર છે કુદરત માયા છે. એટલે ઉત્તમ કવિતાની વાત કરતી વખતે નવલરામ કહે છે; ‘કુદરત અથવા માયાના સ્વરૂપનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા’. નવલરામ કવિતામાં વિવેક જાળવવા માટે ઉચ્ચ અને ‘શુદ્ધ રસજાતા’ કેળવવાનો આગ્રહ રાખે છે. કવિતામાં ગૂઢ રીતે નીતિબોધ આવવો જોઈ, કલાકૃતિ સંપૂર્ણ નીતિવાળી જોઈએ એવા મત વિશે નવલરામ મક્કમ છે. આ સિદ્ધાંતને વિશે તેઓ મક્કમ હતા. ‘કલાન્ત કવિ’ કાવ્યને માટે નવલરામને એવી ગેરસમજ હતી કે તેમાં અનીતિ છે. તેથી નવલરામે ‘કલાન્ત કવિ’નું અવલોકન કર્યું નહીં.

કવિતામાં દંભ કે ખોટી-મોટી વાતો માટે નવલરામને અણગમો હતો. ‘ડોળ એ જેટલું ધર્મપક્ષે તેટલું જ રસપક્ષે પણ વિનાશકારી છે.’ સર્વ પ્રકારનો વિવેક જાળવવા માટે અને શુદ્ધ રસજાતા કેળવવા માટે નવલરામ સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે સંપર્ક રાખવાનું જણાવે છે.

નવલરામના વિવેચન વિશે આપણા સમર્થ આધુનિક વિવેચક શિરીષ પંચાલનો અભ્યાસ પણ ઝીણવટપૂર્વક પ્રગટ થયેલો છે. ૧૮૮૮માં અવસાન પામેલા નવલરામે સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ વાંચ્યો હતો. બાકીના ત્રણ ભાગ નવલરામના નિધન પછી પ્રગટ થયા હતા. ‘સરસ્વતીચંદ્ર-૧’ વિશે નવલરામે માત્ર ચૌદ પંક્તિની નોંધ જ લખી છે એ વાતની નોંધ લેતા શિરીષ પંચાલ લખે છે, ‘...ગણીને ચૌદ પંક્તિઓ આ પ્રશિષ્ટ કૃતિ માટે તેમણે ફાળવી છે, તેમાંય પાછી આઠ લીટીનો ગ્રંથાવલોકનના મહત્ત્વ વિશે.’ ‘એ નવલવાર્તા જેવી બુદ્ધિજન્ય તેવી જ પંડિતાઈ ભરેલી અને તેટલી જ રસમય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી નામીયી નોવેલો સાથે એનો મુકાબલો કરી શકાય એમ છે, અને એ ‘કરણધેલો’ છે તે કરતાં પણ કેટલીક બાબતોમાં બહુ ચડિયાતી છે. અલબત્ત એમાં કેટલાક ગંભીર દોષો પણ છે. નવલરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ‘કરણધેલો’ની સાથે સરખાવી એ બાબત પણ નવલરામની મોટી મર્યાદા તરીકે શિરીષ પંચાલે નોંધ્યું છે. ‘પ્રશ્ન એ છે કે ‘અંધેરી નગરી...’ પાછળ સાતઆઠ પૃષ્ઠ ખર્ચી શકાતાં હોય તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પ્રત્યે આવી ઉપેક્ષાનું કારણ શું? એવો શિરીષભાઈનો પ્રશ્ન યોગ્ય જ છે.

નવલરામ પંડ્યા વિવેચક તરીકે કારણ વગરની ઉદારતા બતાવતા નહીં એ જાણીતી વાત છે. ‘બારે રાશિ કા ભલા’ એમ કહેવાને બદલે ગ્રંથ સારો હોય તો ખખડીને કહેવું કે સારો છે, અને નહારો હોય તો શરમ રાખ્યા વિના બેલાશક થોડા ચાબખા લગાવવા. ‘આવા (પ્રશંસાના) બોલ અમારા મુખમાંથી ગ્રંથ-વિવેચન વેળા નીકળવા સાધારણ નથી, કાવ્યપરીક્ષામાં તો અમારું માપ ઊંચું જ રહે છે. જો કોઈ કવિ ભૂગોળ જેવા વિષયને વસ્તુ બનાવી કાવ્ય રચે તો નવલરામ કહે, ‘આવી ચોપડીઓ નિશાળના કોઈ છોકરાને ખરીદ કરવા દેવી નહીં.ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાનો ખરો રસ્તો નકશાથી છે, લંગડીલૂલી કવિતાના રાગડા ગોખવાથી નહીં. ‘કાન્તા’ નાટકના અવલોકનમાં ‘ભાઈ લલ્લુને નાટકનું ચેટક’ છોડી દેવાનો કડક અભિપ્રાય પણ તેમણે આપ્યો છે.

ગુજરાતી ભાષાની ક્ષમતા વિશે નવલરામને બહુ ઊંચો અભિપ્રાય હતો. સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના અભ્યાસની નવલરામ ‘સંસ્કૃતમય ગુજરાતી’ નામના લેખમાં ગુજરાતી વિશે લખે છે, ‘જો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિના સર્વરસના સઘન વિચારો સમાઈ શક્યા, જો શામળ ભટ્ટની પોતાના સમયને ચીતરતી તથા સંસારને અવલોકતી પ્રબોધતી કલમને ગુજરાતી ભાષાથી કાંઈ આંચકો પડ્યો નહિ, જો દયારામની અતિ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ સ્વચ્છપણે પોતાનો પ્રકાશ પાથરી શકી... તો એવી જે સબળ ગુજરાતી ભાષા તેને કવિતા કે સદુપદેશને માટે નબળી ગણવી એ કેવો અનાહુત અન્યાય છે ! એ માત્ર બોલનારનું એ ભાષા સંબંધી અજ્ઞાત કે અશક્તિ જ પ્રગટ કરે છે .

નાટ્યસ્વરૂપ દ્વારા લોકશિક્ષણનું કામ થઈ શકે એવો નવલરામનો મત છે. ‘નાટક તે જનનસમૂહના આધારવિચારની ‘આરસી’ હોવાથી સર્વાનુભવી કાવ્યપ્રકાર ગણાય છે અને તેથી ‘લોકનાં જ્ઞાન, નીતિને વિચાર ઉપર નાટકશાળા દ્વારા જેટલી અસર કરી શકાય છે તેટલી કોઈપણ બીજે રસ્તે કરવી એ અશક્ય જ છે.’ પણ નાટકનો ઉપયોગ ઉપદેશ આપવા થવો જોઈએ એ મત વ્યક્ત કરતી વખતે નાટક સ્વરૂપની બોધ પહોંચાડવાની ક્ષમતા વિશે તેઓ ચોક્કસ હોવાની સાથે સ્વરૂપની કલાશિસ્તના આગ્રહને અવગણતા નથી. ‘સુબોધ એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળ છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નથી.’ અને તેથી પાત્રોનાં સંભાષણો અને સંવાદો દ્વારા નહિ પણ આચરણો દ્વારા વ્યંજનાત્મક રીતે સુનીતિનો બોધ નાટકમાં અપાવો જોઈએ. નાટકમાં રસસભરતા હોય તો નીતિનો સમાવેશ સહજ રીતે થઈ જાય છે એમ નવલરામ જણાવે છે. ‘શુદ્ધ અને ઊંચા રસમાં સ્વાભાવિકપણે જ સારો બોધ સમાયેલો છે.’ નાટકમાં રસિક પ્રસંગ, રસસમય વાણી, સ્થળ, કાળ અને કાર્યવેગની સુસંકલના વિશે નવલરામે સૂઝપૂર્વક વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. નવલરામ પોતાના સમયના સામયિકોમાં નિયમિત રીતે લખતા હતા. નવલરામ પૂર્વે ‘ડાંડિયો’માં ક્યારેક નર્મદે અવલોકન આપ્યા પણ પોતાના માટે શાસ્ત્રીય શિસ્ત નક્કી કરી. નવલરામ નિયમિત લખે છે. ‘કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર’ અને ‘મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર’ એ બે કૃતિઓનું અવલોકન કરીને ચરિત્રલેખકમાં, ‘શોધ, સત્ય, વિવેક અને વર્ણનશક્તિ એ ચાર ગુણ અવશ્ય હોવા જોઈએ’ એમ જણાવ્યું છે. શિષ્ટ સંસ્કૃતના અભ્યાસી નવલરામ ગુજરાતી ભાષાના પ્રાંતિક કે લોકબોલીના સાહિત્યિક પ્રયોગોને નાટકમાં જ કેવળ પાત્રભેદ અને વૈવિધ્ય દર્શાવવા ઉપયોગ કરવાનું સૂચવે છે. ‘પણ જો નાટક અત્યંત અશિષ્ટ શબ્દો અથવા રસોનો ઉપયોગ કરવા માંડે તો તે ‘બગડીને જતે દહાડે ભવાઈનાં જેવા થઈ જશે.’ એમ તેઓ સમજે છે. વિવેચક નવલરામ અનુવાદ માટે પણ પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની સાથે ભાષાંતરના પ્રકારો આ પ્રમાણે દર્શાવે છે : ૧. શબ્દાનુસારી, ૨. અર્થાનુસારી, ૩. દેશકાળાનુસારી અથવા ‘રસાનુસારી. રસાનુસારી ભાષાંતરમાં મૂળ કૃતિના ‘જે વિચારો ઉપરથી રસ ઉત્પન્ન થયો હોય તે વિચારોને પડતા મૂકી આપણે નવા જે વિચાર દાખલ કરીને કદાપિ તેવો જ રસ જમાવી શકીએ’ આપણે જેને ભાવાનુવાદ કે અનુસર્જન કહીએ છીએ તેવો વિચાર નવલરામના મનમાં પડેલો હોવાનું આપણને જણાય છે.

નવલરામના વિવેચનવિવેક વિશે ગોવર્ધનરામ નોંધે છે : ‘...મધ શોધનારી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઈએ.

આ શક્તિ એમનામાં હતી. સારા પ્રમાણમાં હતી. તેથી તેઓ ગુણદર્શી પરીક્ષક થઈ શક્યા. ગુજરાતી વિવેચનનો શાસ્ત્રીય રીતે પ્રારંભ કરનાર, સમજપૂર્વક વિવેકશીલ રહીને વિવેચન કરનાર નવલરામ વિશે ગાંધીયુગના પ્રશિષ્ટ વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જણાવે છે કે, ‘એકંદરે અને પ્રધાનપણે નવલરામનું દૃષ્ટિબિંદુ કલારસિકનું, રસનિષ્ઠ અને સૌન્દર્યપરાયણ છે...’ દોષ નહિ પણ ગુણને પ્રાથમિકતા આપતા નવલરામની વિવેચનાને વિજયરાય વૈદ્ય ‘મધુકરનો ગુંજારવ’ કહીને ઓળખાવે છે તે યથાર્થ છે. અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રારંભે, સુધારકયુગ આધુનિક સમય જેટલાં અને જેવાં સંસાધનો ઉપલબ્ધ ન હતા ત્યારે શુદ્ધ નિષ્ઠાથી, ગંભીરતાપૂર્વક સર્જતા સાહિત્ય સાથે સમતોલ, સ્વસ્થ તટસ્થ અને નિર્ભિક રીતે નવલરામે કામ પાડ્યું. ગુજરાતી વિવેચનના ઉદ્ભવ સમયે નિસબતપૂર્વક વિચારણા કરી લેખન કરતા સન્નિષ્ઠ સાક્ષર નવલરામનું પ્રદાન નિઃશંક મૂલ્યવાન છે.

આમ, ગુજરાતી વિવેચનના પ્રારંભે આપણને નર્મદ અને નવલરામ જેવા સન્નિષ્ઠ અભ્યાસીઓ મળે છે. તેમણે પ્રશસ્ત કરેલો વિવેચનમાર્ગ આગળ જતાં રાજમાર્ગ બને છે.

સંદર્ભસૂચિ :

- ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ-3 પ્ર.આ. 1978
- આપણું વિવેચન સાહિત્ય – લે : હીરા ક. મહેતા બી.આ.2002
- વિવેચનપોથી- લે : શિરીષ પંચાલ : પ્ર.આ.2008
- વાત આપણા વિવેચનની – લે : શિરીષ પંચાલ: પૂર્વાર્ધ- ઉત્તરાર્ધ-2012